O'ZBEK TILIDA ANTONIMLARNING MATN HOSIL QILISHDAGI FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

Komiljonova Dilfuza Ma'rufjon qizi
Turan International University BT-24 BU guruh talabasi
dilfuzakomiljonova9@gmail.com

Zumradxon Jonbo'tayeva Abdujabborovna
Turan International University Filologiya kafedrasi dotsenti v.b.(PhD).
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23434064

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek tilida antonimlarning matn hosil qilish jarayonidagi funksional-semantik va uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Antonimlarning matn yaxlitligini ta'minlash, mazmuniy qarama-qarshilikni yuzaga chiqarish, fikrni ta'sirchan ifodalash, mantiqiy urg'uni kuchaytirish hamda matnning kompozitsion tuzilishini shakllantirishdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, antonimlarning badiiy, publitsistik va boshqa nutq uslublarida qo'llanish xususiyatlari misollar asosida o'rganiladi. Tadqiqotda tavsifiy, kontekstual tahlil va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanilib, antonimlar matnning nafaqat lug'aviy-semantik, balki pragmatik va kommunikativ yaxlitligini ta'minlovchi muhim lingvistik vosita ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: antonim, matn, matn hosil qilish, qarama-qarshilik, semantik munosabat, kontekst, matn yaxlitligi, lingvistik vosita, uslubiy xususiyat, kommunikativ funksiya.

Аннотация

В статье анализируются функционально-семантические и стилистические особенности антонимов в процессе формирования текста на узбекском языке. Рассматривается роль антонимов в обеспечении смысловой целостности текста, выражении противопоставления, усилении логического акцента и эмоциональной выразительности, а также в формировании композиционной структуры текста. Особое внимание уделяется функционированию антонимов в художественном, публицистическом и других стилях речи. На основе описательного, контекстуального и сравнительного методов обосновывается положение о том, что антонимы выступают важным языковым средством, обеспечивающим не только лексико-семантическую, но и прагматическую и коммуникативную целостность текста.

Ключевые слова: антоним, текст, текстообразование, противопоставление, семантическое отношение, контекст, целостность текста, языковое средство, стилистическая особенность, коммуникативная функция.

Annotation

This article examines the functional, semantic, and stylistic features of antonyms in text formation in the Uzbek language. It explores the role of antonyms in maintaining textual coherence, expressing semantic contrast, strengthening logical emphasis and emotional expressiveness, and shaping the compositional structure of a text. Particular attention is paid to the use of antonyms in

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

literary, journalistic, and other functional styles. Using descriptive, contextual, and comparative methods, the study demonstrates that antonyms are important linguistic devices that contribute not only to lexical-semantic organization but also to the pragmatic and communicative coherence of a text.

Keywords: antonymy, text, text formation, semantic opposition, semantic relations, context, textual coherence, linguistic device, stylistic features, communicative function.

Kirish

Til birliklarining matn tarkibida qo‘llanishi ularning lug‘aviy ma’nosi bilan bir qatorda, kontekstual, uslubiy va kommunikativ imkoniyatlarini ham namoyon etadi. Ayniqsa, leksik-semantik munosabatlarning muhim turlaridan biri hisoblangan antonimiya matn mazmunini shakllantirish, fikrni izchil bayon qilish va qarama-qarshi tushunchalar o‘rtasidagi munosabatni ochib berishda alohida ahamiyat kasb etadi. Antonimlar o‘zaro zid ma’noli birliklar sifatida til tizimida mavjud bo‘lsa-da, ularning matndagi vazifasi faqat ma’no qarama-qarshiligini ifodalash bilan cheklanmaydi.

O‘zbek tilida yaxshi – yomon, katta – kichik, oq – qora, uzoq – yaqin, bor – yo‘q, kecha – bugun kabi birliklar turli nutqiy vaziyatlarda qarama-qarshi ma’nolarni ifodalab, matnning semantik rivojlanishiga xizmat qiladi. Bunday birliklar yordamida muallif voqelikni qiyoslaydi, hodisalarni baholaydi, obrazlar o‘rtasidagi munosabatlarni ochib beradi va o‘quvchining diqqatini muayyan mazmuniy nuqtaga yo‘naltiradi.

Matn lingvistikasi nuqtayi nazaridan qaralganda, antonimlar matnning ichki semantik aloqalarini tashkil etuvchi vositalardan biri sanaladi. Ular matn qismlari o‘rtasida mazmuniy bog‘lanish yaratish, avvalgi fikrni keyingi fikr bilan qiyoslash hamda muallifning kommunikativ maqsadini amalga oshirish imkonini beradi. Shu sababli antonimlarning matn hosil qilishdagi funksional xususiyatlarini o‘rganish o‘zbek tilining leksik-semantik tizimini va matnning lingvistik tashkil topish mexanizmlarini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Tadqiqotning maqsadi o‘zbek tilida antonimlarning matn hosil qilish jarayonidagi semantik, strukturaviy, uslubiy va pragmatik funksiyalarini aniqlash hamda ularning matn yaxlitligini shakllantirishdagi ahamiyatini ilmiy asoslashdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

- antonimiya hodisasining nazariy-lingvistik mohiyatini yoritish;
- antonimlarning matn tarkibida yuzaga chiqadigan asosiy funksiyalarini aniqlash;
- turli nutq uslublarida antonimlarning qo‘llanish xususiyatlarini tahlil qilish;
- antonimlarning matnning mazmuniy va kommunikativ yaxlitligini ta’minlashdagi o‘rnini ochib berish.

Antonimiya til birliklari o‘rtasidagi qarama-qarshi ma’noli munosabatni ifodalovchi leksik-semantik hodisadir. Antonimlar muayyan semantik belgi yoki tushuncha doirasida bir-biriga zid ma’nolarni bildiradi. Ularning o‘zaro munosabati qarama-qarshilikning xarakteriga, ma’no darajalariga va kontekstual qo‘llanishiga ko‘ra farqlanadi.

Semantik xususiyatlariga ko‘ra antonimlarning bir necha turi farqlanadi. Darajalanish imkoniyatiga ega antonimlar, masalan, issiq – sovuq, baland – past, katta – kichik kabi birliklar o‘rtasida oraliq holatlar mavjud bo‘lishi mumkin. Bir-birini inkor etuvchi yoki muayyan munosabatda o‘zaro istisno qiluvchi birliklarga tirik – o‘lik juftligi misol bo‘la oladi. Shuningdek, sotmoq – sotib olmoq kabi birliklarda qarama-qarshilik muayyan munosabatning ikki tomonini ifodalash orqali yuzaga chiqadi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Mazkur tasnif antonimlarning semantik tabiatini izohlashga yordam beradi. Biroq ularning matndagi funksiyasini aniqlash uchun faqat lug'aviy ma'nolarni emas, balki kontekstni ham hisobga olish zarur. Chunki ayrim so'zlar lug'aviy jihatdan antonim bo'lmasa-da, muayyan matnda qarama-qarshi mazmunni yuzaga chiqarishi mumkin. Aksincha, lug'aviy antonimlar matnda yonma-yon kelmasdan ham o'zaro mazmuniy munosabatga kirishishi mumkin.

Masalan, "Uning yuzida tabassum bor edi, ammo qalbida qayg'u yashardi" gapida tabassum va qayg'u birliklari qat'iy lug'aviy antonimlar hisoblanmaydi. Shunga qaramay, ular kontekstda tashqi holat va ichki kechinma o'rtasidagi qarama-qarshilikni yuzaga chiqaradi. Bu holat antonimik munosabatlarning matn doirasida kengayishi va kontekstual xususiyat kasb etishini ko'rsatadi.

Demak, antonimiyani matn miqyosida o'rganishda tizimga xos lug'aviy qarama-qarshilik bilan nutq jarayonida yuzaga keladigan kontekstual qarama-qarshilikni farqlash muhimdir.

Antonimlarning matn hosil qilishdagi imkoniyatlari ularning semantik, sintaktik, kompozitsion va pragmatik xususiyatlari bilan belgilanadi. Ular matnda alohida so'zlar yoki birikmalar sifatida qo'llanish bilan birga, gaplar va matn qismlari o'rtasidagi mazmuniy munosabatlarni ham shakllantiradi.

Antonimlarning asosiy vazifalaridan biri qarama-qarshi tushunchalar o'rtasidagi munosabatni ifodalashdir. Mazkur funksiya orqali muallif biror predmet, hodisa yoki holatning muhim belgisini uning zid ma'nosi bilan qiyoslab ochib beradi.

Masalan: "Yaxshilik insonni yuksaltiradi, yomonlik esa uning obro'sini tushiradi".

Ushbu gapda yaxshilik – yomonlik hamda yuksaltiradi – tushiradi birliklari o'zaro qarama-qarshilik munosabatini yuzaga keltiradi. Natijada fikrning mazmuni aniqroq namoyon bo'ladi va yaxshilik hamda yomonlikning inson hayotidagi oqibatlari o'zaro qiyoslanadi.

Antonimlarning bunday qo'llanishi matnning mazmuniy rivojlanishini faollashtiradi. Qarama-qarshi tushunchalar bir-birining semantik chegarasini aniqlashtirib, muallif ifodalamoqchi bo'lgan fikrning asosiy yo'nalishini belgilaydi.

Matn yaxlitligi uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi mazmuniy va mantiqiy aloqalar bilan belgilanadi. Antonimlar turli gaplarda qo'llanib, matnning oldingi va keyingi qismlari o'rtasida semantik munosabat hosil qilishi mumkin.

Masalan: "Qishloqning eski qiyofasi asta-sekin o'zgarib bordi. Ilgari tor va notekis bo'lgan ko'chalar endilikda keng va ravon yo'llarga aylandi".

Ushbu matnda eski – endilikda birliklari vaqt va holat o'zgarishini ifodalashga xizmat qiladi, tor – keng hamda notekis – ravon birliklari esa oldingi va keyingi holatlar o'rtasidagi farqni ko'rsatadi. Natijada matnning alohida gaplari umumiy mazmun atrofida birlashadi.

Bu misolda antonimik birliklar faqat qarama-qarshilikni ifodalab qolmay, tasvirlanayotgan jarayonning rivojlanish yo'nalishini ham belgilaydi. Shunday qilib, ular matnning semantik izchilligini ta'minlashda muhim vosita vazifasini bajaradi.

Shuni ta'kidlash lozimki, antonimlarning o'zi matn yaxlitligini to'liq ta'minlamaydi. Ularning samarali vazifasi boshqa leksik vositalar, grammatik bog'lanishlar va umumiy kontekst bilan birgalikda yuzaga chiqadi.

Antonimlar matnning kompozitsion tuzilishini shakllantirishda, ayniqsa, qiyoslash, qarama-qarshi qo'yish va xulosa chiqarish asosida qurilgan matnlarda faol ishtirok etadi. Muallif birinchi qismda muayyan holatni tasvirlab, keyingi qismda unga zid bo'lgan vaziyatni keltirishi mumkin. Bu usul matnning ichki mantiqiy tuzilishini mustahkamlaydi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Masalan: "Ilgari bu maskanda sukunat hukm surardi. Bugun esa uning o'rnini shovqin-suron, harakat va jo'shqin hayot egallagan".

Ilgari – bugun birliklari vaqtga asoslangan qarama-qarshilikni, sukunat – shovqin-suron birliklari esa holatlar o'rtasidagi farqni ifodalaydi. Birinchi gap dastlabki vaziyatni belgilasa, ikkinchi gap o'zgarish natijasini ko'rsatadi. Shu tariqa antonimik munosabat matnning kompozitsion rivojlanishiga xizmat qiladi.

Antonimlar sarlavha, kirish qismi, asosiy dalillar va xulosani o'zaro mazmunan bog'lashda ham qo'llanishi mumkin. Masalan, "Bilim va jaholat" yoki "Tinchlik va urush" kabi sarlavhalar matnning asosiy mazmuniy yo'nalishini oldindan belgilaydi. Bunday birliklar o'quvchini matnda qanday muammo yoki qarama-qarshilik yoritilishiga tayyorlaydi.

Antonimlar badiiy va publitsistik matnlarda obrazlilik, ta'sirchanlik va emotsional ifodani kuchaytiruvchi vosita sifatida keng qo'llanadi. Qarama-qarshi ma'noli birliklarning bir matn doirasida qo'llanishi fikrning o'quvchi ongida aniqroq gavdalanishiga yordam beradi.

Masalan: "Tun bag'rida yulduzlar charaqlaydi, tongda esa quyosh olamga nur sochadi".

Bu gapda tun – tong qarama-qarshiligi vaqt almashinuvini ifodalaydi va tasvirning badiiy ta'sirini kuchaytiradi. Shu bilan birga, tun va nur birliklari o'rtasidagi kontekstual ziddiyat tasvirning obrazliligini oshiradi.

Badiiy adabiyotda antonimlar qahramonlarning ruhiy holati, ichki ziddiyatlari, ijtimoiy munosabatlari va dunyoqarashini yoritishga xizmat qiladi. Masalan, umid – umidsizlik, quvonch – qayg'u, ishonch – shubha kabi juftliklar inson kechinmalarining murakkabligini ifodalash imkonini beradi.

Publitsistik uslubda esa antonimlar ijtimoiy hodisalarni qiyoslash, muammoning mohiyatini ochib berish va o'quvchining e'tiborini muayyan fikrga qaratishda qo'llanadi. Masalan, "Bugungi taraqqiyot kechagi qiyinchiliklarni yengib o'tish natijasidir" kabi gaplarda vaqt va holat qarama-qarshiligi rivojlanish g'oyasini kuchaytiradi.

Antonimlar matnda muallifning voqelik, hodisa yoki shaxsga munosabatini ifodalash imkonini ham beradi. Qarama-qarshi tushunchalarni tanlash orqali muallif ijobiy va salbiy baholarni shakllantirishi, o'quvchini muayyan xulosaga yo'naltirishi mumkin.

Masalan: "Haqiqatni tan olish jasoratdir, yolg'onni yashirish esa zaiflik belgisidir".

Ushbu gapda haqiqat – yolg'on va jasorat – zaiflik qarama-qarshiliklari muallifning axloqiy bahosini ochib beradi. Qarama-qarshi birliklar orqali fikrning baholovchi mazmuni kuchayadi.

Biroq antonimlarning pragmatik ta'siri doimo bir xil bo'lmaydi. Ularning talqini matnning umumiy mazmuni, muallifning maqsadi, adresatning bilim darajasi va kommunikativ vaziyatga bog'liq. Shu sababli bir xil antonimik juftlik turli matnlarda turlicha emotsional yoki baholovchi vazifa bajarishi mumkin.

Antonimlar murakkab mazmunni qisqa va ta'sirchan shaklda ifodalashga yordam beradi. Qarama-qarshi tushunchalarni yonma-yon keltirish orqali keng izoh talab qiladigan fikrni ixcham shaklda yetkazish mumkin.

Masalan: "Oz so'zla, ko'p tingla". Ushbu ifodada oz – ko'p antonimlari nutqiy faoliyatning ikki jihatini qarama-qarshi qo'yadi. Natijada fikr ixcham, esda qolarli va ta'sirchan shaklda ifodalanadi.

Shunga o'xshash qarama-qarshiliklar maqol, matal, hikmatli so'z va publitsistik shiorlarda ham muhim o'rin tutadi. Ular matnning ritmik tuzilishini kuchaytirishi, sintaktik parallelizm hosil qilishi va asosiy g'oyani ta'kidlab ko'rsatishi mumkin.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Antonimlarning matn hosil qilishdagi vazifalari nutq uslubiga qarab farqlanadi. Har bir uslubda antonimik birliklar kommunikativ maqsadga muvofiq tanlanadi va muayyan semantik yukni bajaradi.

Badiiy matnda antonimlar obraz yaratish, qahramonning ruhiy kechinmalarini yoritish, ziddiyatni kuchaytirish va badiiy tasvirni ta'sirchan qilishga xizmat qiladi. Yorug'lik – zulmat, quvonch – qayg'u, mehr – nafrat kabi birliklar ko'pincha ramziy yoki ko'chma ma'nolarda qo'llanishi mumkin.

Badiiy matnda antonimlarning samaradorligi ularning oddiy lug'aviy qarama-qarshiligidan ko'ra, muayyan obraz va vaziyat bilan bog'lanishida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan antonimlar badiiy g'oyani shakllantirishda muhim vositalardan biri hisoblanadi.

Publitsistik matnlarda antonimlar ijtimoiy muammolarni ochib berish, turli holatlarni qiyoslash va muallif pozitsiyasini ifodalashda qo'llanadi. Masalan, taraqqiyot – tanazzul, tinchlik – urush, erkinlik – qaramlik kabi birliklar ijtimoiy-siyosiy mazmundagi matnlarda muhim qarama-qarshiliklarni yuzaga chiqarishi mumkin.

Bunday birliklar matnning dalillash va ishontirish imkoniyatini kuchaytiradi. Biroq ilmiy nuqtayi nazardan, antonimik qarama-qarshilikning o'zi hodisaga baho berish uchun yetarli emas; dalillar va kontekst ham muhim hisoblanadi.

Ilmiy matnda antonimlar tushunchalar, jarayonlar va holatlarni qiyosiy tavsiflashda qo'llanadi. Faol – nofaol, ichki – tashqi, ijobiy – salbiy, barqaror – beqaror kabi birliklar muayyan hodisaning ikki jihatini farqlashga yordam beradi.

Ilmiy uslubda antonimlardan foydalanish aniqlik va mantiqiy izchillik talablariga bo'ysunadi. Qarama-qarshi tushunchalar bir xil tahlil mezoni doirasida qo'llangandagina qiyoslashning ilmiy qiymati ortadi. Masalan, til birliklarining ijobiy va salbiy baholanishini o'rganishda ularning qo'llanish konteksti va baholash mezonini aniq belgilash zarur.

So'zlashuv nutqida antonimlar kundalik munosabatlarni ifodalash, fikrni aniqlashtirish, kinoya yoki ta'kid hosil qilishda ishlatiladi. Masalan, "Bugun ish ko'p, vaqt esa oz" gapida ko'p – oz antonimlari vaziyatni sodda va tushunarli ifodalaydi.

Demak, antonimlarning uslubiy xususiyatlari ularning qaysi nutq sharoitida, qanday maqsadda va qanday kontekstda qo'llanishi bilan belgilanadi.

Matnning yaxlitligi va bog'lanishi o'zaro yaqin, ammo farqlanuvchi tushunchalardir. Matn yaxlitligi uning umumiy mazmuniy birligini bildirsa, bog'lanish matn qismlarini o'zaro aloqaga kirituvchi leksik, grammatik va semantik vositalar bilan bog'liq.

O'zbek tilidagi antonimlarning matn hosil qilishdagi xususiyatlarini nazariy va kontekstual tahlil qilish quyidagi umumlashmalarga olib keladi.

Antonimlar matnning semantik tashkil topishida muhim vosita hisoblanadi. Ular qarama-qarshi tushunchalarni qiyoslash orqali muayyan belgi yoki hodisaning mazmunini aniqlashtiradi.

Antonimlar gaplararo va matn qismlariaro mazmuniy aloqalarni shakllantirishda ishtirok etadi. Bunda ularning vazifasi takroriy so'z qo'llanishi bilangina chegaralanmay, qarama-qarshi mazmunlarning izchil rivojlanishiga ham asoslanadi.

Antonimlarning uslubiy imkoniyatlari matn turiga qarab o'zgaradi. Badiiy matnda ular obrazlilik va emotsional ta'sirni kuchaytirsa, publitsistik matnda baholash va ishontirishga, ilmiy matnda esa qiyoslash va tushunchalarni farqlashga xizmat qiladi.

Antonimlar pragmatik jihatdan ham ahamiyatlidir. Ular muallifning munosabati, baholashi va kommunikativ niyatini ifodalash imkonini beradi. Biroq bunday xususiyatlarni aniqlashda kontekst, nutq vaziyati va matnning umumiy maqsadi hisobga olinishi zarur.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Antonimlar matn yaxlitligini shakllantirishda boshqa lingvistik vositalar bilan hamkorlikda faoliyat yuritadi. Leksik-semantik qarama-qarshilik grammatik bog'lanish, takror, olmoshlar, bog'lovchilar va mavzuiy izchillik bilan birgalikda matnning umumiy tuzilishini mustahkamlaydi.

Mazkur xulosalar antonimlarni faqat lug'aviy birliklar sifatida emas, balki matnning mazmuniy va kommunikativ tashkil topishida ishtirok etuvchi funksional vositalar sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ushbu maqoladagi misollar asosan nazariy-kontekstual tahlil uchun tanlangan bo'lib, funksiyalarning miqdoriy tarqalishi haqida xulosa chiqarish uchun alohida matn korpusiga asoslangan empirik tadqiqot talab etiladi.

Xulosa

O'zbek tilida antonimlarning matn hosil qilishdagi funksional xususiyatlarini o'rganish leksik-semantik munosabatlarning matn darajasidagi imkoniyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Antonimlar qarama-qarshi tushunchalarni ifodalash bilan birga, matnning semantik izchilligini ta'minlash, mazmuniy qismlar o'rtasidagi aloqalarni shakllantirish, kompozitsion rivojlanishni yuzaga chiqarish va muallifning kommunikativ maqsadini amalga oshirishda ham ishtirok etadi.

Tahlillar antonimlarning asosiy funksiyalarini semantik qarama-qarshilik, matn qismlari o'rtasidagi mazmuniy bog'lanish, strukturaviy-kompozitsion tashkil etish, uslubiy-ta'sirchanlik, baholash va mantiqiy urg'u hosil qilish kabi yo'nalishlarda umumlashtirish imkonini berdi.

Antonimlarning funksional imkoniyatlari nutq uslubi va kontekstga bevosita bog'liq. Badiiy matnda ular obrazlilikni kuchaytirsa, publitsistik matnda ijtimoiy hodisalarni qiyoslash va baholashga, ilmiy matnda esa tushunchalarni farqlash va mantiqiy aniqlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Shunday qilib, antonimlar o'zbek tilida matn hosil qilishning muhim leksik-semantik vositalaridan biri bo'lib, ularning funksional xususiyatlarini tizimli o'rganish matn lingvistikasi, leksikologiya va uslubshunoslik sohalari uchun nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega. Kelgusida antonimlarning matndagi qo'llanish chastotasi, kontekstual turlari va uslublararo farqlarini o'zbek tilining elektron matn korpuslari asosida o'rganish ushbu masala yuzasidan yanada aniq ilmiy xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
3. Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2010.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.